

A SÁROSPATAKI EVANGÉLIUM HELYESÍRÁSÁRÓL

Kocsis Mihály

A nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában őrzött Ms 20.012 jelzetű kézirat Sárospataki Evangélium néven ismert (a továbbiakban a rövidítése: SE).¹

A kódex Sárospatakról került Nyíregyházára. Amikor 1894-ben a Kelet c. folyóiratban Máthé Miklós ismertette a sárospataki görög katolikus egyház írott szerkönyveit, az SE-ről is írt: „Említésre méltó továbbá a régi írott evangéliumos könyv is, amely Fakókő temploma részére vétetett meg. Ezen könyv papírja már nem pergamenszerű, de igen durva s a könyv két beírt évszámmal bír. Az előbbin (ti. a mineán, melynek ma Szegedi Minea a neve – K.M.) egyet se találtam, jóllehet a táblákra ragasztott papírt (ma: Szegedi Levelek – K.M.) is elválasztottam. Az egyik évszám, melynek tintája a könyv betűinek tintájánál sokkal későbbi eredetű a jegyzésben – az 1696. évszám. Ezen 1696-ik évszám egy, virághoz hasonló ákombákom alatt találhatik s ó-szláv betűszámokkal bír. Előtte a következő értelmű jegyzés van: «Becherovszky Simon kobászkai presbyter». Ezen könyv betűi a kaligrafia szempontjából már kifogás alá esnek, írójok itt-ott figyelmetlenségről és szórakozottságról, avagy talán gyors munkáról tesz bizonyosságot, a mit igazolnak a könyv későbbi olvasói, kik sok helyütt beszúrnak a kifeledt mondatokat és sok helyütt javításokat eszközölnek...” (Máthé 1894). Máthé közleményéről egyébként 1939-ben Holló Ferenc sárospataki segédlelkész is tudósít – éppen az SE 223b oldalán; ugyanezt az információt latin nyelven pedig a 96a levélen olvashatjuk.

A hittudományi főiskola könyvtárának anyagát – a főiskola és a debreceni egyetem megállapodása szerint – 1979 és 1983 között katalogizálták. A kéziratanyag rendbetétele M. Pandur Julianna feladata lett, aki munkáját 1983 után is folytatta (Pandur 1990: 347).

Az SE datálatlan nyelvemlék. Paleográfiai leírását szintén M. Pandur Julianna végezte el (Pandur 1985). Megállapította, hogy a vízjelek (vadkan és kettős kereszt) alapján a papírhoz az 1512-es, 1516-os és 1526-s évszámok kapcsolhatók: így nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az SE a XVI.

¹ A kézirat kutatása az OTKA támogatásával (K 62286) történt.

században keletkezett. (Pandur Julianna tanulmányában közölte a Máthé Miklósnál már említett 1696-os évszámot is, mely a 145a levélen olvasható: $\times\dot{\alpha}\dot{\chi}\dot{\nu}\dot{\varsigma}$.) A bejegyzések közül figyelmet érdemel még az egyébként üresen hagyott 96b oldalon látható tollpróba (itt helyesebben tintapróbáról kellene beszélni): покоушан черьн (sic!).

A 297 folio terjedelmű tetraevangélium szövege egyhasábos, oldalanként 20 sort tartalmaz. A lapok 29,5x19 cm méretűek. A kézirat egyetlen másoló munkája.

Tartalom (a kezdőoldal feltüntetésével)

1a	A liturgikus év evangéliumi olvasmányai
9b	Máté Evangéliumának fejezetei
11b	Előszó Máté Evangéliumához (Theophülaktosz bolgár érsektől)
15a	Máté Evangéliuma
93a	Márk Evangéliumának fejezetei
94b	Előszó Márk Evangéliumához
97a	Márk Evangéliuma
143a	Lukács Evangéliumának fejezetei
144b	Előszó Lukács Evangéliumához
146a	Lukács Evangéliuma
220b	János Evangéliumának fejezetei
221a	Előszó János Evangéliumához
224a	János Evangéliuma
284a	A 12 hónap ünnepi kalendáriuma

A másolás helyét bizonyító nyelvi jegyek

Az SE egyházi szláv nyelvű emlék. Szövegében számos keleti szlavizmus, sőt ukranizmus figyelhető meg. (Adatainkat a helyesírási elemzés céljára kiválasztott szövegrészekből – l. később – gyűjtöttük.)

A juszok használata (részletesen l. a helyesírásnál) egyértelműen $*\epsilon > a$, $*o > u$ változást igazol. A redukált hangok vokalizálódására csak egy példa akad ugyan, de az is a keleti szláv nyelvterületre utal: исполнитѣ 147a. Szintén az orosz nyelvre jellemző az összevonás módja a ладѣж 193a szóban.

A *лѣта свѣршениы* 147a szerkezetben az Asgm-ban álló melléknév a figyelemre méltó. Az *-ыи* helyetti *-ы* végződés már a XIV–XV. századi óukrán oklevelekben előfordul. V. Demjančuk véleménye szerint írásának magyarázatakor nehéz lenne az ukrán nyelvjárási vonást az idegen (lengyel) hatástól elkülöníteni (Demjančuk 1928: 26). P. Buzuk a XIV. századi Lucki Evangélium elemzése során e formákat északukrán–fehérorosz jellegzetességnek tartotta (Buzuk 1931: 130). Ez a végződés az ukrán nyelv északi dialektusán kívül egyes dnyeszteri és nyugatvolhíniai (Bevzenko 1980: 108), továbbá lemki nyelvjárásokban egyaránt előfordul (Hryščenko 1978: 78). (Utóbbiakból éppen XVI. századi példát is hozhatunk – Istorija 1978: 190.) Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Nsgm-i *-ы* írása ószláv eredetű is lehet (Hryščenko 1978: 77).

További két szóalak kifejezetten az ukrán nyelvre utal. Ilyen a dativusi *тобѣ* 146a személyes névmási forma és az *изъывають* 3pl 193a igealak (vö. Dobromir-evangélium: *изъывають* 89b; Jevsevij-evangélium: *изъывають* 59b – Dobromirovo 1975: 222; Jevsevijeve 2001: 157). Ez utóbbi tövében az *ы* helyett írott *и* betű az óorosz *y* és *i* összeolvadását bizonyítja.

A *кѡѣ* 194a alak ómegájának írását az *o* nyúlása is motiválhatta.

Helyesírási sajátosságok

Részletes elemzésünkhöz a Lukács Evangélium két részletét – az első három fejezetet (1,1–38) és a tékozló fiúról szóló példabeszédet (15,11–32) – választottuk ki. A kódexben ezek a részletek a 146a–148b és a 192b–194a oldalakon találhatók.

1. Szóvégi kemény mássalhangzó után (amennyiben azt nem sor fölé emelt betű jelöli) a *ь* és a *ъ* egyaránt megtalálható: *старь* 147a, *маріамь* 148a, *ѡвѣщавь* 148a, *члкъ* 192b, *милъ* 193b és mások; *аггъ* 146b, *бъ* 148a, *дхъ* 148a, *гъ* 148b, *снъ* 193a, *изгылъ* 194a és mások. Egy-egy szó írása általában következetes, de van példa ingadozásra is: *онь* 193b, 194a, de: *онъ* 194a. Az is előfordul, hogy *л*ágy (vagy: egykor *л*ágy) mássalhangzó betűje után olvasunk *ъ* jelet: *гнъ* (birtokos melléknév!) 146b, *сѣмъ* 1sg 147a (de: *сѣмь* 147a és *сѣмь* 147a is), *мѣъ* 147b (de: *мѣь* 148a is). Mindig *ъ*-t találunk *ѣ* után az *ѡѣъ* 193b(3x) és *ѡѣъ* 194a alakban.

Elöljárószókban és igekötőkben, valamint az egykori *вы-* töben viszont csak *ъ*-t ír a másoló (*ь*-t sohasem): *въ наѣ* 146a, *въшед* 146b, *къ немуѣ* 146b, *сѣтвори* 147b, *възрадоватица* 194a, *въса* 194a és mások. A gyenge helyzetű redukált kiesését az összes példa tizede sem tükrözi: *смоутица* 146b, *к тебѣ* 147a, *с тобож* 148a és mások.

Az összláv **tьrt*, **tьlt*, **tьrt*, **tьlt* hangkapcsolat folytatásának visszaadásakor a *ъ* írása általános: *испрѣва* 146a, *дрѣжавный* 146a, *оутѣрѣженіе* 146b, *сѣврѣшени* 147a, *мѣча* 147a, *испѣвнишаѣ* 147b, *прѣвѣж* 193b, *прѣстѣн* 193b. Vokalizációt egy példa tükröz – mint azt már említettük, a keleti szláv nyelvekre jellemző módon: *исполнѣтъ* 147a. Példát *ь* írására itt sem találtunk.

A fenti eseteken túl még láthatunk néhány figyelemre méltó példát az egykori redukáltak jelének írására: *тѣ* ‘az’ 147a, 147b, 193a, sőt: *на странѣ* *тѣ* 193a; *ѣ* ‘ez’ 148a, 193b, 194a(2x); *къинко* 193a.

2. Az SE kétjuszos emlék. A juszok (kizárólag jésítetlen formában) az egykori nazálisok helyén (tehát etimológiai szempontból helyesen) vagy *a* és *u* hang helyén állnak. Utóbbi jelenség az SE keleti szláv provenienciáját erősíti meg: *помышлѣше* 148a, *вышнѣго* 148a és *вышнѣѣ* 148a, *твол* Nsgf 148a, *гнѣ* Nsgf 148b, *лѣдѣж* 193a, *въса* Npln 194a; *посѣдовѣвшѣ* Dsgm 146a, *по выбѣж* 146b, *кънѣщѣж* Dsgm 147b, *ѣж* Gdu 192b, *тѣж* ‘ott’ 193a, *нжнѣвшѣ* Dsgm 193a, *ѣж* дрѣгы 194a. Az **ѣ>a* és **o>u* változást természetesen a juszok helyett írott más magánhangzós betűk is bizonyítják: *начѣша* 146a, *чѣдѣ* 146b, *смоуѣцоуѣ* 146b, *своѣа* Gsgf 147a, *зѣчѣѣ* 147b, *ѣѣти* 147b, *нѣѣѣ* Nsgm 192b, *сѣннѣа* Apl 193a és mások; *смоуѣтица* 146b, *моуѣрѣти* 147a, *ѣждоуѣѣ* 3pl 147b, *ждоуѣѣ* 147b, *ѣрѣченѣѣ* 147b, *моуѣжа* 148a, *ндоуѣ* 1sg 193a, *ѣжѣдоуѣ* Asg 193b és mások. Külön érdekesség az aorisztoszi *ѣѣше* 3pl 147b és *начѣше* 3pl 193b alak *-ше* végződése.

Kódexünkben a juszok cseréje is tükröződik, közvetlen és közvetett módon egyaránt:

- kis jusz áll nagy helyett: *ѣжнѣж* 146b, *гнѣѣѣ* Nsgf (!) 147b, *прѣвѣж* Asgf 193b;
- nagy jusz áll kis helyett: *прѣѣстожнѣ* Nsgm 147a, *помаѣѣж* Nsgm 147b;
- *ѣ*, *ѣ* betű áll nagy jusz helyett: *ѣжнѣѣ* 148a, *доѣнѣж* Asgf 192b.

3. к, г után szinte minden esetben ы-t olvashatunk:

Ű лоу́кы 146a, нѣкын 146b, 192b, галиленскын 147b, лнкы 193b;
слоу́гы 146a, мнѡгы 147a, мѡгын (participium) 147b, гыкы 193a, сапогы 193b, изыгыль 193b és изгыль 194a, съ дрѡгы 194a.

Mindössze két olyan példát találtunk, ahol a másoló nem jeryt ír az egykori torokhangok után: на лиѡ́гѣн (margó, cinóber) 147b, вѣѣки 148a.

4. A másoló előszeretettel használja az ómegát, a ѡ-t viszont alig alkalmazza.

Az ómega olvasható

- az ѡ(-) előjárószóban és prefixumban – az ű(-) részeként is: ниѡ 146b, ű...ѡѣды 146b, ѡбратити 147a, ѡвѣщавъ 147a és mások;

- néhány más, ѡ-val kezdődő (nem idegen) szóban: ѡба 146b, ѡца 148a, ѡнь 193b stb.;

- idegen szavakban: ѡеѡфиле 146a, ѡѡамъ 146b, ѡрѡда 146b, ѡлѡтарѣ 146b, ѡѡиель 147b stb.;

- nem idegen szavak tövében: ѡѡѡ 146a, мѡгын 147b, на нѡѡѣ 193b, кѡѡ (instrukcióban cinóberrel) 194a; különösen a мнѡѡ- szóban és származékaiban: мнѡѡи 146a, 147a, мнѡѡжестѡ 146b, мнѡѡгы 147a, мнѡѡѡѣѡ 193a;

- néhány Isg-ban álló alakban: прѡѡ бѣѡмъ 146b és прѡѡ бѣѡмъ 146b, дѡѡмъ 147a.

A ѡ mindössze a мнѡѡи Npl 146a, 147a, по мнѡѡѡѣѡ Lpl 193a és на нѡѡѣ Adu 193b szavakban fordul elő.

5. A széles ѣ-t kizárólag szó elején találjuk: ѣго 146b, 147b, 193a, 193b, 194a és ѣѣ 193b, 194a, ѣѣмъ 1sg (!) 147a és ѣѣмъ 147a, ѣмоу 147a, 193a(4x), 193b(2x), 194a, ѣдннаѣ 193a.

6. Az SE helyesírásának egyik jellegzetes vonása a magánhangzó utáni, а hang előtti j jelöletlensége: ѡѡѡа Gsgf 146b, тѡѡа Nsgf 147a, ѡѡа Apln 147a, таѡѡѡа 147b, ѡѡѡѡѡѡѡѡа 148a, наѡѡа 192b, пѣѡѡа 193b és mások.

Szó belsejében л, н, ѣ után ѣ írására (ahol is a jaty 'а hangot adott volna vissza) egyáltalán nem találtunk példát. Érdekesek a Gsg-i кѣѣѣѣ 146b,

ѡѣѣ 146b és ѡлѡтѡѣѣ 146b alakok; talányos a jaty felbukkanása a ѡѣ ѡѣѡѡѡѡ ѣѣѣ 146b kifejezésben.

A ѣ használata eléggé pontosan tükrözi az etimológiát. Csupán néhány szóban találunk *ε*-t a helyén: *ѡѣѣ* 146b, 147a, 193a, 193b, *ѡѣ ѡѣѣѣѣ* 148a, *ѡѣѣѣѣѣѣ* 193b, *ѡѣѣѣѣѣѣѣ* 194a. A *ѡѣѣѣѣѣѣѣ ѡѣѣѣѣ* 147b kifejezés első szavában a jatyot *н* helyett írta a másoló.

A XVI. században ukrán nyelvterületen másolt Sárospataki Evangélium helyesírásában döntően az ún. etimiji elvek érvényesülnek (ezek részletes leírását l. Vasilev 1980: 409–416). A másoló ennek megfelelően a redukáltak egykori betűi közül a ѣ-t ún. hangzó helyzetben használja, gyakori az ómega és a széles *ѣ*, az *a* hang előtt az intervokális *j* sokszor jelöletlen. A ѣ néma pozícióban történő írása ugyanakkor következtelen: a szóvégi ѣ Konstantin Kostenečki ortográfiai gyakorlatából ismert (Mošin 1972: 258–259). A nagy jusz – a keleti szlávoknál – a második déli szláv hatás során terjedt el újra (Hnatenko 1995: 51); a juszcsere tipikus középbolgár helyesírási vonás (Velčeva 1982: 91). Az egykori torokhangok betűi után a jery dominanciája az élő nyelv hatását tükrözheti: ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a Sárospataki Evangélium a kárpáti nyelvjárás csoport területén keletkezett (Udvari 1995: 75).

IRODALOM

- Bevzenko 1980 – С.П. Бевзенко: *Українська діалектологія*. Київ, 1980.
- Buzuk 1931 – П. Бузук. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької євангелії XIV в. *Збірник комісії для дослідження української мови. Т. 1*. Київ, 1931.
- Demjančuk 1928 – Василь Дем'янюк: *Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.* Київ, 1928.
- Dobromirovo 1975 – *Добромирово євангеліє. Български паметник от началото на XII век*. Подготви за издаване Боряна Велчева. София, 1975.
- Hnatenko 1995 – Л.А. Гнатенко: Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. *Мовознавство 1995/6*. Київ, 1995: 47–53.
- Hryščenko 1978 – А.П. Грищенко: *Прикметник в українській мові*. Київ, 1978.
- Istorija 1978 – С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Самійленко: *Історія української мови. Морфологія*. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 1978.

- Jevsevičeva 2001 – *Євсевієве євангеліє 1283 року*. Відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 2001.
- Máthé 1894 – Máthé Miklós: A sárospataki g. kath. egyház írott szerkönyvei. *Kelet, 1894*. 30. sz.: 2.
- Mošin 1972 – Владимир Мошин: „Револуције” у историји старог српског правописа. *Стара књижевност*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд, 1972: 250–262.
- Pandur 1985 – М. Pandur Julianna: Két XVI. századi cirill-szláv tetraevangélium a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában. (A „Piricsei Kódex” és a „Sárospataki Evangélium”.) *Könyv és Könyvtár XIV*. Debrecen, 1985: 121–135.
- Pandur 1990 – Юлианна Пандур: Кирилски ръкописни паметници в Библиотеката на Гръко-католическата Духовна Академия в град Ниредьхаза. Пириченски кодекс и Дюлайски фрагмент. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXI*. Szeged, 1990: 347–352.
- Udvari 1995 – Udvari István: *Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1995.
- Vasilev 1980 – Васил П. Василев: Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. *Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. София, 1980: 405–421.
- Velčeva 1982 – Боряна Велчева: К правописной классификации древнеболгарских памятников. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XV*. Szeged, 1982: 89–94.

РЕЗЮМЕ

Орфографія Шарошпатакського євангелія

Це четвероєвангеліє XVI ст., яке було знайдено в угорському м. Шарошпатак, зараз зберігається в м. Ниредьгаза. В статті описується передісторія та зміст пам'ятки, її найважливіші палеографічні та мовні особливості, а також детально аналізуються орфографічні риси тексту. В правописі, згідно з другим південнослов'янським впливом, відбиваються т.з. свтиміївські правила. Вживання літери ы після г, к, х вказує на можливе карпатське походження цього кодексу.